

КОГНІТИВНІ КОНСТИТУЕНТИ СВІДОМОСТІ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються ключові одиниці когнітивної лінгвістики з позиції лінгвістичних підходів. Дослідження зосереджене на тлумаченні основних постулатів існуючих теорій архетипу та концепту.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, архетип, первісний концепт.

The article focuses on the main units of the cognitive linguistics from the point of the modern linguistic approaches. The research is concentrated on the interpretation of the basic postulates of the existing theories of the archetype and the concept.

Key words: the cognitive linguistics, the archetype, the concept.

Актуальність. Для сучасного етапу лінгвістичних досліджень притаманне нове осмислення проблеми мовних реалізацій національних картин світу. Когнітивна лінгвістика вивчає процеси отримання, обробки, впорядкування, збереження й використання різного роду інформації. Механізми цих процесів досить складні. Для їх визначення потрібна ґрунтовна база мовних і позамовних знань. Мовні знання репрезентують семантичні та граматичні категорії, а позамовні – когнітивні. Когнітивні категорії – це конструкти свідомості людини, що моделюють знання мовної особистості про світ і співвідносять їх із моделями знань, які зафіксовані в структурі мови.

Об'єктом аналізу цієї статті є когнітивні конституенти свідомості мовної особистості у системі сучасної лінгвістичної науки.

Метою статті є спроба описати когнітивні конституенти свідомості мовної особистості з позиції сучасних лінгвістичних підходів та виявити їх особливості. Визначена мета передбачає вирішення наступних завдань:

- 1) проаналізувати здобутки в розробці проблеми визначення когнітивних конституентів свідомості мовної особистості;
- 2) диференціювати архетип та концепт.

В останні роки помітно зросла увага лінгвістів до когнітивних аспектів вивчення мови та механізмів формування значення мовних одиниць. Значення мовних одиниць значно ширше простого “поняття” й містить інформацію позамовного характеру. Генератором значень мовних одиниць є мовна особистість як носій когніції, яка обирає свій власний або нав'язаний їй мовою спосіб інтерпретації дійсності. Коли йдеться про когніції, мається на увазі, що світ представлений в нашій свідомості у вигляді певних структур знань, якими володіє людина. Лінгвістичні когнітивні дослідження виявили різноманітні способи організації й зберігання інформації в пам'яті людини. Основними є архетипи та первісні концепти. Когнітивні конституенти свідомості мовної особистості – архетипи, первісні концепти – є складовими концептуальної системи й розглядаються як такі, що сформовані у процесі пізнання світу і відбивають інформацію про світ. Архетип як вияв родової пам'яті, колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття, виявляється в знакових продуктах культури – у вигляді концептів [9, с. 39]. Ще до пізнання мови індивід певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його та завдяки каналам почуттєво-образного сприйняття світу оволодіває певною інформацією про світ, розрізняє й ототожнює об'єкти. Актуалізація архетипу у свідомості мовної особистості пов'язана з першими актами осмислення свого психічного відчуття та пізнання сутності явищ і предметів реальності. Осмислюючи дійсність, мовна особистість

інтуїтивно синтезує спочатку змістові елементи, які є результатом безпосереднього сприйняття, а потім ті, яких не було в безпосередньому досвіді, але які потенційно закладені як в природі сприйняття, так і в природі речей. Тобто архетип як формуюче підґрунтя іншого змісту, прорив до істотного відзначається трансцендентним характером. Таким чином, система інформації про світ, система певних уявлень мовної особистості про світ відбувається на довербальній стадії. Підтримуючи позицію О. С. Кубрякової [4, с. 7-8], наголошуємо, що елементи архетипу видозмінюються в різних культурах, але головні риси – мимовільність, автономність, генетична зумовленість, належність сфері позасвідомого – є спільними для всіх культур.

Генетична пам'ять людства зумовлює дію “когнітивного позасвідомого” людини. Урахування емоційного фактору, що зберігається в колективному позасвідомому, дозволяє визначити архетип як передкатегоріальну діяльність, яка уможливується наявністю емоціогенних передзнань, викликаних емоційним досвідом людини. Відправною точкою концептуалізації інформації є первісні концепти, на основі яких формуються вже більш складні поняття. Первісний концепт, у свою чергу, це інформаційна структура свідомості, одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, як вербальних, так і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [9, с. 256], тобто він пояснює одиниці ментальних чи психологічних ресурсів свідомості мовця тієї інформаційної структури, яка відбиває знання й досвід людини. Поділяємо думку Ю. Г. Фоменко, який відзначає, що первісний концепт – це, насамперед, “оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці” [10, с. 114]. Первісні концепти розглядаються як посередники між архетипами та позамовною реальністю, що зберігаються в пам'яті мовної особистості. Таким чином, первісні концепти можуть по-різному групуватися і відповідно набувати вербального вигляду в різних мовах у тісній залежності від лінгвістичних, прагматичних і культурологічних факторів.

На нашу думку, архетип та первісний концепт близькі у своєму тлумаченні, тому вважаємо за необхідне конкретизувати визначення кожного з них у сучасній лінгвістиці.

Поняття архетип виходить із давніх філософських традицій Філона Іудея, Іриней, Діонісія Ареопагіна. Платон висуває концепцію ейдосів – ідеальних сутностей, незмінних та вічних ідей. Вивчення теорії архетипу ґрунтується передусім на ідеях та філософських концепціях Дж. Фрейзера та К. Г. Юнга. Архетип – це частки самого життя, які пов'язані з емоціями живої людини [12, с. 95]. За теорією К. Г. Юнга архетипом є “первісні образи”, моделі досвіду, збереженні у “колективному позасвідомому” людства, тобто у загальній пам'яті всього людського роду. Зміст колективного позасвідомого, що психічно успадковується, є універсальним, ідентичним для всіх мовних особистостей та виявляється в первісних концептах. Нам близькі міркування, висловлені К. Г. Юнгом, стосовно колективного позасвідомого: “Поза нашою безпосередньою свідомістю, яка має цілковито особистісний характер і яку ми вважаємо єдиною емпіричною психікою, існує інша психічна система колективного універсального й безособистісного характеру, ідентична в усіх індивідів. Це колективне несвідоме не розвивається індивідуально, а успадковується” [12, с. 339].

Первісні концепти, які є засобом вияву архетипу у свідомості мовної особистості, наділені величезною психічною енергією, тому зустріч із ними викликає сильні емоції та приводить до трансформації індивідуальної свідомості. З одного боку, ця енергія майже невідчутна, а з іншого – вона значною мірою скеровує життя мовної особистості. Як зауважує Н. В. Зборовська, “психологічно успадковуються не уявлення, а енергетичні форми, і в такому сенсі вони відповідають вічним інстинктам. Якщо свідомість є внутрішнім сприйняттям об'єктивного життєвого процесу, а свідоме розуміння надає діяльності мовної особистості форми й напрям, то неусвідомлене розуміння через архетип визначає форму і напрям інстинкту” [3, с. 133-134]. Слід відмітити інновацію,

запропоновану Р. Робертсоном. Цей дослідник замість терміна “архетип” використовує інший термін як абсолютний синонім – “когнітивний інваріант”, вважаючи, що для сучасної лінгвістичної науки він може видатися більш доступним для розуміння: “когнітивний” – який має відношення до процесу пізнання або сприйняття, “інваріант” – постійний, незмінний; оскільки йдеться про постійні явища, які часто визначають наші знання про реальний світ” [7, с. 63].

У сучасній лінгвістичній науці термін “архетип” має багатозначну семантичну структуру. З огляду на роботи К. Леві-Строса, що присвячені реконструкції архетипів несвідомого на основі мови, виявлення архетипів, на його думку, і ми цю думку цілком поділяємо, “дозволяє зрозуміти значну кількість образів міфологічного мислення, що приведе до осмислення того, що між життям та смертю не існує бездонної прірви” [5, с. 454]. Інформація про поведінку, життя та уявлення людини, яка міститься в міфах, казках, фольклорі сформувалась у своєрідний інформаційний каркас, який зберігає відомості про свідомість представників окремого мовного соціуму. На певній стадії свого формування цей інформаційний каркас стає комплексом систематизованих уявлень про навколишній світ, тобто фрагментом концептуальної картини світу окремої нації, яка передбачає первісні концепти [11, с. 98]. До таких первісних концептів, що виникають позасвідомо, відносяться психологічні та культурні концепти. Психологічні концепти – це концептуальні імплікації, передзнання, якими мовна особистість володіє від народження: МАТИ, САМІСТЬ, ДУХ, ЕГО, ТІНЬ, ВОДА [2, с. 234]; тоді як культурні концепти – це концептуальні структури обробки, зберігання та репрезентації колективного культурного досвіду, це свідомо перероблений психологічний концепт у судженнях та оцінках мовців певного мовного соціуму [2, с. 228], тобто до культурних концептів належать концепти, що створені культурним досвідом людства: ТРІЙЦЯ, ПЕРСОНА, ЖИТТЯ, СМЕРТЬ, ВІЧНИЙ МАНДРІВНИК.

За А. П. Бабушкіним, звертаємо увагу на те, що первісний концепт як дискретно-змістова одиниця колективної свідомості відображає предмет реального або ідеального світу, збереженого в національній пам’яті носіїв мови у вигляді пізнаного субстрату [1, с. 115]. У текстах первісні концепти опредмечуються, об’єктивуються, зображуються у вигляді узагальненого змісту вербальних і невербальних форм вираження або наповнюються смислом. Концепту властива складна багаточарова структура, яка містить семантичні складові: понятійну, образну, ціннісну, мовну.

Ми підтримуємо визначення О. О. Селіванової, яка, спираючись на принципи менталізму та психонетичності, зазначає, що первісний концепт – це не що інше, як ментально-психонетичний комплекс, який представлений єдністю знань, уявлень, почуттів, інтуїції, трансценденції, проявів архетипно-несвідомого, закріплених за певним знаком [8, с. 77]. Основні ознаки концепту: 1) концепт – це ментальне утворення, пов’язане із системою світобачення людини, яке акумулює знання суб’єкта про певний фрагмент дійсності; 2) концепт – частина картини світу; 3) у концепті відбито ціннісну орієнтацію суб’єкта (колективу); 4) концепт може бути ядерним і периферійним фрагментом картини світу; 5) концепт не завжди пов’язаний із вербальним кодом, хоча судження про нього в мовній картині світу може бути винесене лише на підставі його словесної, об’єктивної форми; 6) концепт – інтегральне утворення, своєрідний “пучок смислів”; 7) концепт має на собі відбиток тієї культурної системи, у межах якої він сформувався [6, с. 140].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнення вищезазначених точок зору вчених щодо визначення когнітивних конститuentів свідомості мовної особистості дозволяє нам зробити такий висновок: архетип – це первісна вроджена психічна структура національної духовності, що виражає і закріплює основоположні властивості етносу й виявляється у знакових продуктах культури (первісних концептах). Первісний концепт – це одиниця колективної свідомості, що має мовне вираження, яка відмічається етнокультурною специфікою та характеризується цілою низкою

різнорівневих засобів його реалізації. Отже, архетипи та первісні концепти як когнітивні конституенти співіснують у свідомості мовної особистості, але в сучасній когнітивній лінгвістиці поки що немає чіткого визначення їх співвідношення.

На нашу думку, дослідження архетипів, зокрема культурних архетипів, з точки зору когнітивної лінгвістики, розгляд їх особливостей є досить перспективним, оскільки наукові розвідки такого плану не є чисельними, особливо на конкретному мовному матеріалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин // Филологические науки. – 1998. – №2. – С. 114-117.
2. Белехова Л. І. Словесний образ в американській поезії: лінгвокогнітивний аспект / Л. І. Белехова. – М.: ООО “Звездапад”, 2004. – 376 с.
3. Зборовська Н. В. Психоданаліз і літературознавство / Н. В. Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
4. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Известия РАН. Серия Литературы и языка, 2004. – Т. 63. – №3. – С. 3-12.
5. Леві-Строс К. Міф і значення / К. Леві-Строс // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – 2-е вид. доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – С. 448-462.
6. Лозова О.Ю. До проблеми визначення концепту / О. Ю. Лозова // Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки, Серія “Філологічні науки”. – Луцьк, 2007. – №4. – С. 139-145.
7. Робертсон Р. Введение в психологию Юнга. / Р. Робертсон. – М.: Деловая книга, 1999. – 216 с.
8. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология: (Монография) / Е. А. Селиванова / Черкаськ. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – К.: Из-во Украинского филосоциологического центра, 2000. – 248 с. – Бібліогр.: с. 225-243.
9. Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
10. Фоменко Ю.В. Что стоит за термином “концепт”? / Ю. В. Фоменко // Вестник Омского университета. – Омск, 2004. – №4. – С. 113-116.
11. Юнг К.Г. Психологические типы / Пер. с нем. С.Лорие, под ред. В.Зеленского / К. Г. Юнг. – М.: Университетская книга: ООО “Фирма-Издательство АСТ”, 1998. – 716 с.
12. Юнг К.Г. Человек и символы / К. Г. Юнг, М. фон Франц, Д. Л. Хендерсон и др. – М.: Университетская книга; АСТ, 1997. – 368 с.